

העשרה¹

תהליכי שינוי בחיי היהודים בעידן המודרני

כפי שראינו בפרק הקודם, עד לעידן המודרני¹ חי רובו המכריע של העם היהודי בעולם באירופה בעיקר בחלקה המזרחי של היבשת. ראינו גם כי עד לעידן המודרני היו תנאי חייהם של מרבית היהודים דומים: הם סבלו מיחס עוין מצד החברה הכללית ומהפלייה חוקית. אולם **במהלך המאות ה-18 - 19 עברו על היהודים שינויים מהותיים במספר תחומים, אשר בפרק זה נעמוד על כמה מהם:** שינוי במעמד החוקי-משפטי, שינויים דמוגרפיים, שינויים רעיוניים וכלכליים וכן שינוי ביחסי היהודים עם סביבתם. מכיוון שקצב השינויים ומגמתם לא היו אחידים בקהילות השונות, נבחין להלן בין השינויים העיקריים שהתרחשו בארצות מערב אירופה ובמרכזה, בארצות מזרח אירופה ובארצות האסלאם.²

1. גידול דמוגרפי בארצות אירופה

בין השנים 1700 - 1900 גדלה אוכלוסיית היהודים ביבשת אירופה פי עשרה בקירוב (ממיליון לכ- 10.5 מיליון). גורמיו של גידול זה, שהתרחש בעיקר בין השנים 1800 – 1900 (מספר היהודים בעולם עמד בשנת 1800 על כ- 2.5 מיליון) קשורים במידה רבה לשיפורים שהתרחשו בתקופה זו בתזונה, בהיגיינה ובמדע הרפואה ואשר השפיעו על כלל אוכלוסיית אירופה. עם זאת, ראוי לציין כי הגידול שהתרחש בקרב היהודים היה גבוה בהרבה מזה שהתקיים בקרב האוכלוסייה הכללית (יש המעריכים כי קצב הגידול הדמוגרפי היהודי בתקופה זו היה גבוה כמעט פי שניים מקצב גידולה של האוכלוסייה הכללית). גורמיו של פער זה אינם ברורים, אולם ישנם חוקרים המשערים כי הדבר נבע מהמסורת הדתית, שכללה תרומת צדקה לעניים ואשר מנעה את מותם מרעב וממחלות, שמירה על היגיינה באמצעות דיני טהרה, אכילת מזון כשר, הימנעות משתיית אלכוהול לשוקרה ועוד.

הגידול הדמוגרפי אפיין את כלל היהודים באירופה, אולם הוא בלט בעיקר בקרב יהדות מזרח אירופה, וזאת למרות הגירה גדולה מימדים של יהודים שעברו ממזרח אירופה למערבה (ראו להלן). **שוני זה נבע מהעובדה שיהדות מערב אירופה, שנהנתה מהאמנציפציה ועברה תהליכי חילון מואצים (בהמשך הפרק נרחיב על שינויים אלה), הייתה חשופה לתרבות הכללית והחלה לאמץ מאפיינים של תרבות זו, כמו נישואין והולדת ילדים בגיל מאוחר יותר³.**

¹ פרק זה הוא פרק העשרה לספר "הלאומיות המודרנית וראשית הציונות" (יגאל משעול; היי סקול).
² האבחנה בין היהודים שחיו באירופה ליהודים שחיו מחוצה לה אינה אבחנה גיאוגרפית בלבד. היהודים שחיו באירופה והיהודים שחיו מחוץ לארצות אירופה היו חשופים להשפעות תרבותיות ולתהליכים היסטוריים שונים. מסיבה זו ולצורך הנוחות והפישוט נתייחס בפרק זה ליהודים שחיו בחלקיה האירופים של האימפריה העות'מנית יחד עם יתר היהודים שחיו בארצות האסלאם.
³ במקרים מסוימים החשיפה לתרבות הנוצרית אף הביאה בעקבותיה התבוללות שגרמה להפחתה בריבוי הטבעי בקרב היהודים, אולם השפעתה של תופעה זו על הגידול הטבעי לא הייתה משמעותית.

העשרה נוספת

תפוצות עם ישראל בסוף המאה ה-19

בסוף המאה ה-19 חיו בעולם כ-10.5 מיליון יהודים. כ-20 שנים קודם לכן, עד לראשית ההגירה היהודית הגדולה מארצות מזרח אירופה לארה"ב (ראו להלן), חיו בעולם כ-7.5 מיליון יהודים, אשר התגוררו במספר מרכזים עיקריים^(א):

רובם המכריע של יהודי העולם חיו באירופה. את יהדות אירופה בתקופה זו ניתן לחלק למספר קבוצות עיקריות:

☞ **במזרח אירופה^(א):** רובה של יהדות מזרח אירופה חיה במסגרת הקיסרות הרוסית. קבוצה יהודית זו, אשר כללה כ-4 מיליון יהודים, הייתה הגדולה ביותר בעולם ולמעשה היוותה את רובו המכריע של העם היהודי.

☞ **במרכז אירופה:** הקבוצה היהודית השנייה בגודלה חיה בארצות מרכז אירופה: במסגרת האימפריה האוסטרו-הונגרית, בה חיו כ-1.5 מיליון יהודים, ובגרמניה-בה חיו כחצי מיליון יהודים.

☞ **במערב אירופה:** הקבוצה היהודית הקטנה ביותר חיה בארצות מערב אירופה: יהדות מערב אירופה חיה בעיקר בצרפת, בה חיו כ-100,000 יהודים, ובבריטניה, בה חיו כ-65,000 יהודים.

בשנת 1880 מנו היהודים בארה"ב כ-275,000 נפש. אולם משנה זו ועד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה גברה תנועת ההגירה היהודית אליה, בעיקר מארצות מזרח אירופה. מאז החלה ארה"ב להתגבש כמרכז יהודי גדול.

היהודים בארצות האסלאם היו מיעוט מתוך כלל היהודים בעולם ומספרם עמד על כחצי מיליון נפש.

^(א) הנתונים הדמוגרפיים לקוחים מתוך: **האנציקלופדיה העברית**, הערך "עם ישראל", כרך כ"ו, עמ' 929 - 944.
^(ב) יש לציין כי בסוף המאה ה-19 חיה חלק מיהדות מרכז אירופה (למשל בגליציה שבאימפריה האוסטרו-הונגרית) בשטחים שרוב אוכלוסייתם הייתה דוברת פולנית. יהודים אלה דמו, מבחינה לשונית ותרבותית, לתושבי מזרח אירופה ופחות לתושבי מרכז אירופה. יחד עם זאת, החלוקה המובאת כאן בין מזרח, מרכז ומערב אירופה היא חלוקה פוליטית, שנקבעה לפי שיטת הממשל וההתייחסות שהייתה נהוגה בהן כלפי היהודים. במילים אחרות, לצורך לימוד נושא זה, נתייחס ליהודי מזרח אירופה, שחיו תחת השלטון הגרמני והאוסטרו-הונגרי, כאל יהודי מרכז אירופה.

2. חדירת שינויים רעיוניים ליהודים שחיו בארצות מרכז ומערב אירופה

במהלך המאה ה-19 התחזק זרם ההשכלה בעיקר בקרב היהודים, שחיו בארצות מרכז ומערב אירופה (קצב חדירתם של רעיונות אלה ליהודים שחיו בארצות מזרח אירופה היה איטי יותר). התפתחות זו מזוהה במידה רבה עם פעילותו של הפילוסוף היהודי משה מנדלסון (1729 - 1786) שפעל במאה ה-18⁴. זרם זה התפתח מתוך זרם ההשכלה האירופי. **המשכילים היהודיים שאפו להביא לשינוי יסודי באופן החשיבה שהיה מקובל בקרב היהודים. הם שאפו להביא לכך שהיהודים יאמצו ערכים אוניברסליים ויסירו את המחיצות שבינם לבין הסביבה החברתית שבה חיו.** על פי תפיסתם, הפלת המחיצות שבין יהודים לנוצרים תניב תועלת לשני הצדדים: מצד אחד- הדבר יאפשר ליהדות להיפתח כלפי זרמי מחשבה חדשים ודבר זה יאפשר לה להתחדש ולהתנער ממסורות וממנהגים דתיים שאין בהם עוד צורך; מצד שני- הדבר יאפשר ליהדות להפיץ את בשורתה האוניברסלית בעולם: תומכי זרם זה האמינו שערכיה האמיתיים של היהדות אינם ערכים בדלניים, אלא ערכים כלל אנושיים, והאמינו שהנתק הקיים בין יהודים לסביבתם מונע מהיהדות להפיץ בשורה זו. ראוי להדגיש כי המשכילים היהודים שאפו לשפר את מעמדם של היהודים ולא חתרו לביטול את הזהות היהודית. כדי להשיג את מטרתם שאפו תומכי זרם ההשכלה לבצע שינויים בהלכות הדת, לעודד את

⁴ מנדלסון לא היה ההוגה הראשון של זרם ההשכלה היהודי, אך היה המפורסם ביותר מבין הוגי זרם זה.

היהודים לרכוש השכלה כללית ולהשתלב בסביבתם הכלכלית והחברתית ואף לצמצם את מעמדה האוטונומי של הקהילה היהודית כגוף המוסמך לכפות את החלטותיו על חבריו.

העשרה נוספת

משה מנדלסון וההשכלה היהודית

כאמור, משה מנדלסון (1729 - 1786) היה ההוגה המזוהה ביותר עם ייסודו של זרם ההשכלה היהודי, שהיה ענף של תנועת ההשכלה שהתפתחה באירופה. מנדלסון העמיק בלימודי הפילוסופיה, רכש ידע רב בשפות אירופיות שונות, אימץ את עיקרי רעיונות תנועת ההשכלה בדבר הרציונליזם, השוויון ומרכזיות הפרט בחברה, והתקבל בקרב חוגי משכילים גרמניים.

מנדלסון שמר כל ימיו על אורחות חיים יהודיים דתיים. אולם הקפדתו על המצוות לא נבעה רק מהמסורת היהודית, אלא משילובה עם תפיסת עולמו הרציונליסטית, שכן מנדלסון האמין שההיגיון והרציונליות מובילים אל היהדות. על פי תפיסתו, אורח החיים היהודי הדתי הוא אורח חיים המאפשר לפרט חירות מחשבתית אמיתית. בהתאם לכך, פיתח מנדלסון תפיסות חדשות ביחס לחיי הקהילה היהודית וביחס לתפיסת היהודים את מקומם בהיסטוריה:

☞ **ערעור על סמכותה של הקהילה היהודית:** מכיוון שמנדלסון אימץ את התפיסה הליברלית שהציגה תנועת ההשכלה, ומכיוון שהאמין שהרציונליזם מוביל אל היהדות, טען שיש לבסס את חיי הקהילה היהודית על היגיון ולא על כוח הכפייה של מוסדות הקהילה היהודית.

☞ **תפיסת היהדות כדת אוניברסלית:** מנדלסון האמין שהיהדות היא דת אוניברסלית המטילה על היהודים חובות כלל אנושיים, ובהם הפצת ערכי התבונה, החירות, השוויון והאחוה בין כל בני האדם, לצד החובות הפולחניות (קיום מצוות הדת).

פעילותם של מנדלסון וממשיכיו החדירה את עקרונות ההשכלה והרציונליזם לחברה היהודית. תפיסות אלה הביאו במהלך המאה ה-19 להעלאת דרישה לתיקונים בדת היהודית ולהתפתחותם של זרמי מחשבה יהודיים אשר שאפו לטשטש, או אף לבטל לחלוטין, את ההבדלים שבין היהודים לבין סביבתם. התפתחויות אלה יצרו מחלוקת רעיונית פנימית בחברה היהודית ותרמו, בין השאר, לעליית הזרם הרפורמי, שדרש שינויים בדת ואשר דחף חלק מהיהודים להשתלבות מלאה בחברה בה חיו, או אף להיטמע בתוכה לחלוטין^(*).

^(*) מנדלסון עצמו התנגד לרעיון הכנסת התיקונים לדת והדגיש את מחויבותו ליהדות ולציוויה הדתיים.

3. השוואת מעמדם החוקי של היהודים - האמנציפציה בארצות מרכז ומערב אירופה

יהודים באירופה בעת החדשה.

במהלך המאה ה-19 חל בהדרגה שינוי במעמדם החוקי של היהודים שחיו בארצות מרכז ומערב אירופה⁵. תהליך זה, הידוע כאמנציפציה⁶, הביא להשוואת מעמדם החוקי של כל האזרחים ובמסגרת זאת הושווה גם מעמדם של היהודים. היהודים לא היו עוד קהילה נפרדת. הם שוחררו מהמגבלות החוקיות שהוטלו עליהם והפכו לבעלי זכויות חוקיות, משפטיות ופוליטיות שוות לאלו של שאר האזרחים: הותר להם לגור בכל מקום, ללמוד בבתי הספר הכלליים ובמוסדות האקדמיים ולעסוק בכל מקצוע. מכיוון שהאמנציפציה הביאה לשינוי משמעותי בבסיס התפיסה החוקית, היא גרמה לשינויים מעמיקים באורחות חייהם של היהודים:

- ☞ **עירור:** בתקופה זו התרחשו באירופה תהליכים מואצים של עירור. הודות לאמנציפציה, שהסירה את מגבלת מקום המגורים, יכולים היו היהודים להצטרף למגמה זו. יהודים רבים, שהתגוררו עד אז בעיירות קטנות, או בערים שבהם הותר להם לחיות, עברו להתגורר בערים החדשות אשר נפתחו בפניהם. דבר שאפשר להם לעסוק במקצועות חדשים (ראו להלן).
- ☞ **שינוי בתחום ההשכלה:** האמנציפציה אפשרה ליהודים להשתלב בלימודים במוסדות החינוך וההשכלה הגבוהה שהעמידה לרשותם המדינה. אפשרות זו הביאה יהודים רבים לנטוש את לימודי הקודש, שנלמדו במוסדות החינוך המסורתיים שסיפקה הקהילה, ולעבור ללמוד לימודי חול במוסדות החינוך וההשכלה שנפתחו בפניהם. הודות לכך התאפשר ליהודים שרצו בכך לעסוק במקצועות שדרשו השכלה ואשר נחסמו בפניהם קודם לכן.
- ☞ **שינוי תעסוקתי:** היהודים הפסיקו לעסוק במקצועות יהודיים נפרדים והחלו להשתלב בכלכלה הכללית. כך למשל עברו יהודים מעיסוק ברוכלות זעירה לעיסוק במסחר בקנה מידה גדול (תוך הישענות על כלכלת השוק ושימוש באמצעים מודרניים כמו פרסום ואשראי), בתעשייה, בפקידות ובמקצועות חופשיים

⁵ הדיון על הענקת שוויון ליהודים החל, במקרים מסוימים, עוד קודם למאה ה-19 והביא להקלה משמעותית בחיי היהודים עוד לפני שהחל תהליך האמנציפציה באופן רשמי. כך למשל, התאפשר כבר במאה ה-17 ליהודים להתגורר באנגליה ובהולנד.

⁶ בתקופה שלפני האמנציפציה התקיים חוק נפרד לכל קבוצת אוכלוסייה: החוק קבע חובות וזכויות שונים שחלו על כל אדם, בהתאם להשתייכותו המעמדית-נקבעו חוקים נפרדים לבני מעמד האצולה, לאיכרים וכו'. במסגרת שיטה חוקית זו נקבע חוק מיוחד גם עבור היהודים.

השינוי המהותי שנבע מהאמנציפציה היה קביעת אחידות חוקית על כל קבוצות האוכלוסייה. תהליך זה, שלא היה מכוון מלכתחילה כלפי היהודים, ביטל גם את ההתייחסות החוקית הנפרדת אליהם והפכה אותם, כמו שאר חלקי האוכלוסייה, לשווים בפני החוק.

(מקצועות הדורשים השכלה כמו הוראה, רפואה ועריכת דין). במקומות מסוימים היה אחוז היהודים שעסק במקצועות החופשיים ובמקצועות המסחר גבוה משמעותית משיעורם באוכלוסייה.⁷

ירידה במעמד מוסדות הקהילה היהודית: האמנציפציה, שהשוותה את מעמד היהודים לזה של שאר אזרחי המדינה, ביטלה גם את מעמד האוטונומי המיוחד של מוסדות הקהילה היהודית. היהודים לא חששו עוד מסמכות הקהילה ומיכולתה להטיל עליהם חרם. היהודים יכולים היו, לו רצו בכך, להתנתק לחלוטין מסמכותם של מוסדות הקהילה. תהליך זה הביא לירידה בסמכותם של מוסדות הקהילה והעלה את הצורך להתאים אותם למציאות החדשה שנוצרה. בעקבות זאת חל שינוי בקשר שבין היהודים לבין מוסדות הקהילה. קשר זה התבסס מעתה במידה גוברת על רצונם החופשי של חברי הקהילה והוא בא לידי ביטוי, בין השאר, בשני תחומים:

- א. **הקמת מוסדות וולונטריים⁸:** היהודים הקימו מוסדות שעסקו בתחומים שונים ובהם חינוך וצדקה. הפעילות במסגרת מוסדות אלה הייתה התנדבותית והיא סייעה לשמירה על הערבות ההדדית ועל הקשרים החברתיים הפנימיים בחברה היהודית.
- ב. **בית הכנסת הופך למוסד מרכזי בקהילה:** היהודים אשר הוסיפו להגיע לבית הכנסת כדי להתפלל בו, עשו זאת מתוך רצון ומתוקף אמונתם הדתית, ולא בשל לחצם של מוסדות הקהילה. בנוסף, בית הכנסת החל לשמש גם כמוקד אשר סייע בשמירה על הקשר החברתי בין היהודים, בעיקר עבור יהודים אשר הרחיקו את מקום מגוריהם ולא פגשו עוד יהודים בחיי היומיום.

4. החברה היהודית במזרח אירופה

החל מראשית המאה ה-19 נשלטו רוב יהודי מזרח אירופה על ידי הקיסרות הרוסית. השלטונות הרוסיים נטו לראות ביהודים גורם זר ובדלני המכביד על כלכלת המדינה ומעכב את הפיכתה למדינה מודרנית. השלטון הרוסי התלבט בשאלה כיצד להתייחס ליהודים ולפיכך יחסו ליהודים התאפיין בחוסר עקביות. לעיתים נטו השלטונות לעודד את היהודים להשתלב בחברה ובכלכלה הרוסית, אך במקביל הוסיפו להטיל עליהם מגבלות שונות. מדיניות בלתי עקבית זו, שהייתה תלויה במידה רבה בעמדה בה נקטו הצארים השונים שמלכו ברוסיה במהלך המאה ה-19, באה לידי ביטוי במספר תחומים עיקריים:

א. **רוסיפיקציה:** השלטונות הרוסיים ניסו לעודד את היהודים להשתלב בחברה ובכלכלה הרוסית, לגרום לכך שיוותרו על אמונתם וזהותם היהודים ויהיו לרוסים. כדי להשיג יעד זה פעלו השלטונות בדרכים שונות ובהן:

☞ **מעורבות בתחום התעסוקה:** השלטונות פעלו לשינוי תחומי התעסוקה המסורתיים של היהודים. לצורך כך, יהודים אשר גילו נכונות לעסוק בחקלאות הורשו להתגורר בכפרים שברוסיה עצמה, מעבר לתחום המושב (ראו להלן)⁹, והובטחה תמיכה ממשלתית לבתי חרושת אשר העסיקו יהודים.

☞ **מעורבות בתחום החינוך:** הותר ליהודים ללמוד במערכת החינוך הכללית על כל דרגותיה. במקביל דרשו השלטונות ששפת ההוראה במוסדות החינוך היהודיים תעשה ברוסית, או בשפות אחרות שהיו נפוצות בקיסרות הרוסית (גרמנית ופולנית).

⁷ כך למשל, בשנת 1889, היו 58% מהעוסקים בעריכת דין בווינה יהודים (394 מתוך 681 עורכי הדין בעיר היו יהודיים), למרות שאחוז היהודים בעיר היה נמוך מ-10%. הנתונים לקוחים מתוך: האנציקלופדיה העברית, הערך "אוסטריה", כרך א', עמ' 975.

⁸ וולונטרי= התנדבותי. מוסד וולונטרי= מוסד שההשתתפות בו נעשית מרצון וללא כפייה.

⁹ ואכן, עד לסוף המאה ה-19 פנו יהודים רבים לעסוק בחקלאות, דבר שגרם להגירה יהודית פנימית בתוך שטחי הקיסרות הרוסית.

מעורבות בתחום החברתי: הניסיונות לשלב את היהודים בסביבתם החברתית נעשה, בין השאר, על ידי חיוב היהודים לוותר על בגדיהם המסורתיים.
הגנה על יהודים: נאסר בחוק על הפצת עלילות דם.

- ב. **חקיקה מפלה:** היהודים סבלו משורה של חוקים שנועדו לפגוע בהם במכוון:
- הגבלת מגורים: היהודים לא יכולים היו לבחור את מקום מגוריהם. התאפשר להם לגור רק בשטחים שנמצאו בדרום-מערב רוסיה, באזור שנקרא *תחום המושב*¹⁰. גם באזור זה לא הותר תמיד ליהודים לגור בכל מקום- בתקופות מסוימות נאסר עליהם להתגורר בכפרים, דבר שהיה מלווה בגירוש רבים מהיישובים הכפריים אל ערי ועיירות תחום המושב.
 - חקיקה מפלה: נאסר על היהודים לעבוד בחגים הנוצריים ובימי ראשון, דבר שפגע ביכולתם להתפרנס, היות שהיהודים נאלצו להימנע מעבודה בשני ימים בשבוע (בשבת וביום א').
 - הגבלת השכלה: נקבעה מכסה של יהודים שיכולים היו ללמוד באוניברסיטאות. מגבלה זו נקראה *נומרוס קלאוזוס*. מכסה זו הייתה נמוכה בהרבה ממספר היהודים שביקשו לרכוש השכלה אקדמית ולמעשה מנעה מיהודים רבים לשפר את מעמדם החברתי והכלכלי.
- ג. **פרעות:** בראשית שנות ה-80 של המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 פרצו ברוסיה מהומות אלימות שהופנו נגד היהודים ורכושם ובמהלכן נרצחו מאות יהודים. במהלך אירועים אלה עמד הצבא הרוסי לעיתים קרובות מנגד ולא הפסיק את מעשי הזוועה. חלק מהמהומות פרצו ביוזמה של השלטונות ובהכוונה עקיפה שלהם. אירועים אלה היוו תפנית משמעותית במדיניות השלטונית כלפי היהודים ומטרתם העיקרית הייתה לגרום להם להגר אל מחוץ למדינה¹¹. ואכן, כפי שנראה בהמשך, גרמה מדיניות זו לתחילתו של גל הגירה יהודי שפנה לכוון מערב.

5. החברה היהודית בארצות האסלאם

תהליכי השינוי שהתרחשו באירופה השפיעו גם על היהודים שהתגוררו בארצות האסלאם. אולם קצב חדירתם של שינויים אלה, ומידת השפעתם על היהודים שחיו בארצות האסלאם, לא היה אחיד והוא הושפע בעיקר מהאינטנסיביות של הקשר שקיימו ארצות אלה עם המעצמות האירופיות:

- היהודים בארצות צפון אפריקה: עד לראשית המאה ה-20 השתלטו מעצמות אירופיות שונות על ארצות צפון אפריקה: בריטניה- השתלטה על מצרים (החל משנת 1882); צרפת- השתלטה על אלג'יריה (החל משנת 1830), תוניסיה (החל משנת 1881), ומרוקו (שרוב שטחה הוכר כאזור השפעה צרפתי החל משנת 1912); איטליה- השתלטה על לוב (החל משנת 1911).
- השלטון האירופי בארצות אלה ביטל את מעמדם הנחות של היהודים כבני חסות (מעמד הדי'מי) והשווה את מעמדם לזה של האוכלוסייה המוסלמית הכללית.
- היהודים בארצות האימפריה העות'מנית: קבוצה זו כוללת את היהודים שחיו באסיה הקטנה (תורכיה של ימינו), תימן (עד 1905), נהריים (עיראק של ימינו), ארץ ישראל, סוריה ולבנון.

¹⁰ עד לסוף המאה ה-18 לא חיו יהודים ברוסיה. אולם בסוף המאה ה-18 כבשה רוסיה מפולין אזור נרחב שבו חיו יהודים רבים. השלטון הרוסי לא אפשר ליהודים לצאת מאזור זה והגדירו אותו *כתחום המושב*- האזור היחיד ברחבי הקיסרות הרוסית שבו הותר ליהודים להתיישב.

¹¹ לשלטונות רוסיה, שסבלו מביקורת ציבורית מתמדת וחששו מהתפרצות של מהפכה, היה מניע נוסף: הם קיוו שהפוגרומים נגד היהודים יאפשרו לאזרחי רוסיה לפרוק את זעמם נגד היהודים כתחליף להפניית ביקורת כלפי השלטון. מדיניות זו לא הועילה וברוסיה פרצו שני ניסיונות הפיכה: ניסיון כושל בשנת 1905 וניסיון מוצלח בשנת 1917.

החל מאמצע המאה ה-19, הודות ללחץ המעצמות האירופיות, החלה האימפריה העות'מנית לפרסם צווים שביטלו את נחיתותם של בני מעמד הד'מי (יהודים ונוצרים). צווים אלה היו עשויים לשפר את מעמדם של היהודים שחיו בתחומי האימפריה, אולם הם לא יושמו באופן מלא ורבים מהיהודים הוסיפו לסבול מאפלייה חוקית ומעויינות חברתית.

☞ **היהודים בתימן ובפרס:** תימן (שהתנתקה מהאימפריה העות'מנית בשנת 1905) ופרס היו מדינות עצמאיות והשפעתן של מעצמות המערב בהן הייתה מעטה יותר. לפיכך נשמר בארצות אלה מעמדם הנחות של היהודים כבני מעמד הד'מי¹².

בקצרה – מה למדנו בפרק זה?

השינויים שחלו בקרב היהודים בעידן המודרני:

☞ **גידול דמוגרפי בארצות אירופה:** בין השנים 1700 - 1900 גדלה אוכלוסיית היהודים ביבשת אירופה ממיליון בקירוב לכ-10.5 מיליון.

☞ **חדירת שינויים רעיוניים:** המשכילים היהודיים שאפו להביא לשינוי יסודי באופן החשיבה שהיה מקובל בקרב היהודים ולהביא לכך שהיהודים יאמצו ערכים אוניברסליים ויסירו את המחיצות שבינם לבין הסביבה החברתית שבה חיו. התפתחות זאת התרחשה בעיקר בקרב היהודים שהתגוררו בארצות מרכז ומערב אירופה.

☞ **האמנציפציה:** במהלך המאה ה-19 חל בהדרגה שינוי במעמדם החוקי של היהודים שחיו בארצות מרכז ומערב אירופה.

☞ **היהודים ברוסיה:** היהודים שנמצאו תחת שלטון הקיסרות הרוסית לא זכו לאמנציפציה. היחס כלפיהם התאפיין בחוסר עקביות. לעיתים ניסו השלטונות לשלב את היהודים (מבלי להעניק להם אמנציפציה) ולעיתים חוקו חוקים שגרמו לפגיעה בהם. לקראת סוף המאה ה-19 סבלו היהודים מפרעות. פרעות אלה לא דוכאו על ידי השלטונות ולעיתים אף זכו לעידודם.

☞ **היהודים בארצות האסלאם:** בחלק מארצות האסלאם חל שיפור במעמדם החוקי של היהודים. שיפור זה נבע בעיקר מהשפעת התהליכים וההתפתחויות המחשבתיות שהתרחשו בארצות מרכז ומערב אירופה.

¹² יחד עם זאת, ארצות אלה לא היו מנותקות לחלוטין מהמתרחש באירופה והשינוי שחל בה במעמד היהודים. כך למשל פרסם השאה נאצר אל דין, שמלך בפרס בשנים 1847 – 1896, צו (בפרסית: פרמן) שהבטיח להגן על היהודים בארצו ולסייע להם בהקמת בתי ספר יהודיים. צעד זה אירע לאחר שביקר בבירות אירופה ונפגש עם נציגים יהודיים. היהודים עמם נפגש השאה ביקשו אותו לפרסם כתב הגנה על היהודים והשאה, שהתרשם כי היהודים באירופה נהנים מעוצמה רבה, נאות לבקשתם.

קטעי מקור

קטע מספר 1 - מרדכי יוסט, משכיל בן התקופה, על השינויים שהתחוללו בחיי היהודים בעידן המודרני (1833)¹³

"...אנו כולנו, שלפני שלושים שנה היינו עדיין ילדים, עדים לשינויים שהתרחשו בקרבנו ומחוצה לנו, כמוהם לא יאמנו! ביעף עברנו היסטוריה בת אלף שנה! אנו כולנו, שגדלנו בימים בהם, כתבו כי היהודים אינם מוכשרים לעבודה ולא לשרות צבאי, כי עיקשים הם ברוחם, מושחתים ובלתי נסבלים בחברה בגלל לשונם וניגונם; אנו, שראינו בעינינו את סבלות הורינו למען יהדותם, כיצד כל דרדק חצוף יכול למרוט שערות מזקן אבותינו ולא היה צפוי לעונש... הרי מצאנו את עצמנו פתאום בעולם הזה כמו בבית, כאשר הפלישה הצרפתית יצרה עולם חדש! ראינו כיצד פינה הכינוי 'יהודי חסות' מקום למושג 'אזרח מדינה'... ראינו את אבותינו למודי הביזיונות משמשים בכבוד כמושבעים, כבוררים, כפקידים. אנו נכנסים לבתי ספר כלליים, ורודפינו היו לידידנו-אוהבינו... ביקשנו חברותא והחלפנו לשון ומנהגים... רבים מאיתנו היו לבעלי מלאכה מכובדים ולחרשתנים, רבים הצטרפו לצבא ונשאו בו כל עוד לא פגעו בכבודם..."

קטע מספר 2 - "על השחיטה", מאת המשורר חיים נחמן ביאליק, בעקבות פרעות ביהודי רוסיה (פרעות קישינב 1903)

שְׁמַיִם, בְּקִשׁוֹ רַחֲמִים עָלַי!
אִם-יֵשׁ בְּכֶם אֵל וְלֹאֵל בְּכֶם נְתִיב –
וְאֵן לֹא מְצֵאתִיו –
הַתְּפַלְלוּ אִתָּם עָלַי!
אֵן לִבִּי מֵת וְאֵין עוֹד תְּפִלָּה בְּשַׁפְּתַי,
וְכָבֵד אֶזְלַת יְדֵי אֶף-אֵין תִּקְוָה עוֹד –
עַד-מְתִי, עַד-אֲנִה, עַד-מְתִי?
הַתְּלִין! הֲאֵ צִנְאָר – קוּם שְׁחַט!
עֲרַפְנִי כְּכֹלֵב, לֶךְ זָרַע עִם-קֶרְדִּים,
וְכָל-הָאָרֶץ לִי גֶרְדִּים –
וְאֲנַחְנוּ – אֲנַחְנוּ הַמַּעֲט!
דְּמֵי מֵתָר – הֲךָ קֶדְקֵד, וַיִּזְנַק דָּם רָצַח,
דָּם יוֹנֵק וְשֵׁב עַל-כְּתָנֶיךָ –
וְלֹא יִמַח לְנֶצַח, לְנֶצַח.
וְאִם יֵשׁ-צֶדֶק – יוֹפֵעַ מִיָּד!
אֶךְ אִם-אֲחֵרֵי הַשְּׁמַדִּי מִתַּחַת רִקְיעַ
הַצֶּדֶק יוֹפִיעַ –
יִמְגַר-נָא כִסְאוֹ לְעַד!

¹³ יוסט (1793 – 1860) היה ממייסדי חכמת ישראל. הדברים נכתבו בתוך אגרת גלויה להגנה על זכויות יהודי פרוסיה. ערוך מתוך: ראובן מיכאל, "מ' יוסט: אבי ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית, (מאגנס והאוניברסיטה העברית; ירושלים; תשמ"ג).

ובְרַשַׁע עוֹלָמִים שְׂמִים יִמְקוּ;
אֶף-אֲנִים לְכוּ, יָדַיִם, בְּחַמְסֵכֶם זֶה
וּבְדַמְכֶם חַיֵּי וְהַנְקוּ.
וְאָרוּר הָאוֹמֵר: נָקָם!
נִקְמָה כְּזֹאת, נִקְמַת דָּם יֵלֵד קֶטֶן
עוֹד לֹא-בָרָא הַשָּׁטָן –
וַיִּקַּב הַדָּם אֶת-הַתְּהוֹם!
וַיִּקַּב הַדָּם עַד תְּהוֹמוֹת מַחְשָׁכִים,
וַאֲכַל בַּחֲשֵׁךְ וַחֲתַר שָׁם
כָּל-מוֹסְדוֹת הָאָרֶץ הַנִּמְקִים.